

Felvilágosodástól felvilágosodásig

Kende Péter önmeghatározása: magyar republikánus (*Egy magyar republikánus életútja*, Kozák Gyula és Körösi Zsuzsanna interjúi Kende Péterrel, Osiris, 2019, 344 o.). A Magyar Nagylexikon republikanizmus címszavát tartalmazó kötet 2002-ben jelent meg, és ehhez a címszóhoz irodalomként egyetlen tételt adtak meg, Kende Péter 2000-ben megjelent művét, *A köztársaság törékeny rendjét*. Aki a lexikon rövid címszavától továbblép az irodalomként megadott könyvhöz, ezt olvassa benne: „A republikánus és demokratikus állam specifikuma, hogy a közérdeket, közbiztonságot, közjólétet *az individuális jogokkal és szabadságokkal kapcsolja össze*. A republikanizmus fogalma... azt fedile, hogy az állam a polgárok közös birtoka, ennél fogva »a politika« nem mások dolga, hanem potenciálisan mindenkié, akik ezt a közösséget alkotják. Ebben az államfelfogásban a közjó nem állítható szembe a szabadságokkal és az alapvető jogokkal, hanem mindenkor azok korlátai között fogalmazódik meg” (kiemelés az eredetiben, 33–34. o.).

Kende ugyanitt elveti az „éjjeliőr állam” koncepcióját, mely szerint elegendő a korlátokat lebontani, aztán a felszabaduló térben a civil társadalom és a piac majd szabályozza önmagát az állam által felügyelt és gondozott törvényes rend keretei között. Ezzel szemben a működőképes köztársaságban az államvezetésnek van jövőképe, vannak céljai, hatá-

rozott elképzelései arról, hogy mi a közjó és a közérdek, és van bátorsága is „arra, hogy ezt még a társadalom diffúz inerciáival szemben is keresztülvigye” (34. o.). Tehát akkor is, ha a szabad, jogaival rendelkező és élő, gyülekezési, szervezkedési, szó-lás- és sajtószabadságával, valamint választójogával a mindenkori állam-vezetéssel szemben fellépni képes polgárok jelentős része rühelli, amit a kormányzó erők keresztül igyekeznek vinni.

Ilyen rendszerrel kellene tehát azonosulnia 1989 után a rendszerváltás polgárának. Ebben kellene aktívan politizálnia, és döntéshozó köz-ség tagjának éreznie magát. Abban az országban, amelyben csak ahhoz szokhatott hozzá, csak ahhoz szoktatták hozzá, hogy a politika az így vagy úgy kiválasztottak dolga. Valami köztársaságfélét apja, nagyapja is csak a nagy háborús vereségek, összeomlások után, a legnagyobb össznemzeti nyomorban látott, azok sem voltak igazán demokratikusan legitimálva, és nem is bizonyultak sikeresnek, fenntarthatónak. És akkor még a polgárnak „úgy kellene az állammal azonosulnia, hogy eközben ne vegye figyelembe, politikailag az övéi vannak-e nyeregben... Akik erre képesek, föltehetőleg nagyon kevesen vannak. A többi, ha egyáltalán politikatudatos, legfeljebb akkor érzi magáénak a rendszert, amikor az általa preferált párt kormányoz, s még akkor sem föltétlenül... annak, hogy köztársaságban él... az átlag

magyar nem tulajdonít nagy jelentőséget” (31–32. o.).

Nem csoda, hogy Kende Péter ezt a köztársaságot húsz évvel ezelőtt olyannyira törekenynek látta. Azóta össze is törött. Kende Péter meg is állapítja interjúkötete végén, hogy „az 1989 után közös erőfeszítéssel létrehozott új Magyar Köztársaságot” „minden szempontból kiforgatták” „a maga eredetileg elképzelt és megvalósítani akart valójából”. Ez a szépen kialakított antirepublikánus rendszer pedig azért szilárdulhat meg, mert ebben a politikai közösségben annak előélete folytán is „a közember hallani sem akar a politikáról. Oly mértékben meg van győződve arról, hogy ezt az ő feje felett és számára elérhetetlen szinten művelik, hogy bölcsebbnek látja, ha az ott történő dolgok minősítésétől is tartózkodik” (327. o.).

210

A 92. életévében járó Kende Péter az 1918-as republikánus kísérlet szellemében nevelődött és kezdett el szenvedélyesen érdeklődni a politika iránt gyermekkorában. Mikor nagykorú lett, az 1945–47-es kísérletet leverő kommunista armadában harcolt. Egy valódi, gyökeres és szilárd republikában, Franciaországban vált jelentős társadalomtudóssá, társadalomtörténésszé és emigráns politikussá, s a Pierre Kende-ként és Franciaország republikánusaként eddig leélt bő hat évtizedből legfeljebb kettőben érezhette magát Kende Péterként egy republikánus Magyarország politikai közösségében is részesnek. A rendszerváltás előtti évtizedekben pedig kevesen tettek nála többet azért, hogy az 1956-os forradalmat a republikánus szocializmus forradalmaként fogadja el és be a „szabad világ”.

Az életét végigkövető két interjúból összegyűrt kötet végén a 20. század elejének szabadgondolkodását nevezi meg világnézete alapjaként, és a felvilágosodás híveként és védelmezőjeként határozza meg magát. Olyan emberként, aki „az emberi együttélésre vonatkozó minden szabályozást (normát) az értelmes, szabad és kritikai gondolkodás fennhatósága alá kíván helyezni” (324. o.).

A felvilágosodásnak nevezett világnézeti fordulatból, mely szellemtörténeti értelemben lezárta a középkort, minden levezethető, amit Kende Péter élete során képviselt. Republikánizmus, szocializmus, kommunizmus. Minden levezethető, de nem minden egyeztethető össze egymással, és nem minden képviselhető egyszerre. Ám mégiscsak van valami, ami összeköti ezeket az összeegyeztethetetlen dolgokat, ami jogosulttá teszi, hogy ezt a heterogén szellemi masszát egy kategóriában fogjuk össze, még ha a felvilágosodás nem is igazán találó szó rá.

Ezt az összefüggést és összeegyeztethetlenséget egyszer már megfogalmaztam öt évvel ezelőtt ezeken a hasábkon Ludassy Mária *Felvilágosodás és elsötétítés* című könyve kapcsán: „A felvilágosodáshoz kétféleképp lehet viszonyulni. Elutasítóan vagy kétértelműen. Egyértelműen elfogadni lehetetlen, mert két összeférhetetlen értelme van neki. Két különböző dolgot jelenthet a felvilágosodás, vagyis az a törekvés, hogy a világ az irracionális, a babonáság, a feudális zsarnokság sötétségéből az értelmes emberi lét világosságába emelkedjék. Egy: a szabad embereket, illetve azok összességét valamiképp az értelem vezérli, ezért a szabad emberek világa lesz az ér-

telem világa. Kettő: Tudjuk, milyen az értelmes világ, tudjuk, milyenné kell a világunkat tennünk, azokba, akik nem tudják, át kell vinni a mi tudásunkat, meggyőződésünket, akaratainkat. A hozzánk képest másképp gondolkodók szabadsága kártékony szabadság, akarata kártékony akarat: akadály az értelmes világba vezető úton. Ennek a kettőségek megfelelően vezetnek a felvilágosodás útjai a demokráciához, a liberalizmushoz, a piacgazdasághoz, az emberi jogok elismeréséhez egyrészt, a kommunizmushoz, a tervgazdasághoz, a totalitárius zsarnoksághoz és az emberi jogok tagadásához másrészt. Miután a világ sohasem lehet elég értelmes, de ha lehetne, akkor sem lehetne az mindenki értelméhez képest – mindkét elképzelés csalódáshoz vezet, és köztes megoldásokkal korrigálja magát” (*Mozgó Világ*, 2014/7).

Kende Péter republikanizmusa is ilyen köztes megoldás. Egyrészt a határozott jövőképpel rendelkező, céljait következetesen követő, előrelátó (ahogy Kende franciául utal rá: A köztársaság törekeny rendjében: *gouverner c'est prévoir*, 34. o.) államvezetés, mely az akaratát keresztülviszi „a társadalom diffúz inerciáival” (vagyis csököttségével, elmaradottságával, értetlenségével) szemben is, másrészt mindezt az egyének szabadságainak, alapvető jogainak legteljesebb tiszteletben tartásával teszi, elfogadva cselekvési lehetőségeinek ebből eredő korlátozottságát és megszüntethetőségét.

Ilyen köztes megoldás a republikánus (pluralista, revizionista) szocializmus is. Egy köztes megoldás köztességéből kifolyólag ellentmondásos és ellentmondásosságánál

fogva törekeny. Mint „a köztársaság rendje”.

Mindebből a felvilágosodás ellenétes és köztes értelmezései között mozgó, ingadozó szellemi és politikai, közéleti pályák legkülönbözőbb változatai következnek. Adyé, Jászíé, Károlyi Mihályé, Bibó Istváné, Nagy Imrée, Kis Jánosé, Vásárhelyi Miklósé, Tamás Gáspár Miklósé stb. stb. Kende Péter pályája is ilyen. S mivel ő ezt a pályát önmagát nem kímélve, de nem is lebecsülve, erős önkritikával, de nem önmarcangolással, igen árnyaltan elmesélte, ez az interjúkötet egészen kivételes lehetőséget ad arra, hogy közléről végigkövessünk egy ilyen jellegzetes életutat, amelynek jelentős életteljesítmény ad súlyt.

A Klein–Hochmann–Goldberger családokból lett Kende–Hajdu–Gimes családok adták Kende Péter rokonságát: szüleit, testvérét, nagynénjét, nagybátyját, unokatestvéreit. A szülői generáció (négy orvos: Kende Zsigmond apa, Hajdu Margit anya, Hajdu Lili nagynéni, id. Gimes Miklós nagybácsi) a századelő – szabadgondolkodó, tudománycentrikus, aufklérista, progresszista, ateista, antimilitarista, polgári radikális – lázadó nemzedékéből származott. A Galilei-kör első, nagy korszaka volt ifjúságuk meghatározó közéleti életménye.

Az első generációs galileisták kommunista fertőzésen átesett gyermekeik közül a kései gyerek, Kende Péter (a fertőzésen át nem esettek közül szintén kései nővére, Kende Éva) az utolsó tanúk. (Az ismert kortársak, Kornai János, Heller Ágnes szülei nem ebből a körből jöttek.)

A Kende gyerekek szellemi-kulturális-politikai öröksége mar-

káns, de nem egyenemű. A nagyszülők között voltak „népiesebbek” is, konzervatívok is. Ami pedig a szülőket illeti: „miközben az ő világnézetük nagyon progresszív és felvilágosodott volt, a nevelés szelleme nagyon tradicionálisan konzervatív keretek között futott. Nagyon erkölcsös és befelé forduló családi élet volt. [...] A sok minden között, ami nem kerülhetett családi megbeszélésre, volt természetesen a szex és a szerelem is. Teljesen tabu volt” (28. o.). Ebben a tekintetben egészen más nevelés folyt például a Gimes családban, ahol az orvos szülők pszichoanalitikusok (is) voltak.

A zsidóság nagyon csekély szerepet játszott mindkét család életében. Sajátos zsidó tartalom ekkor kétféle lehetett: izraelita hit és/vagy cionista nacionalizmus. Ebben a körben egyik sem jött szóba. Nyelvi és kulturális tekintetben, műveltségükre nézve nagyon egyértelműen magyarok voltak ők mindahányan. (A származás emlékezetéből táplálkozó, kulturális-történeti avagy Izrael iránti érdeklődésben megnyilvánuló laza – mondjuk így – utózsídóság [ami e sorok íróját is jellemzi] csak a vézskorszak utáni generációk opciója lehet, amikor a zsidónak minősülés már nem egzisztenciális alapprobléma.)

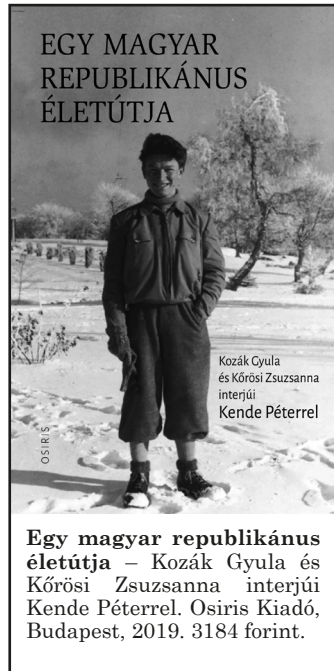
Itt egy kis kitérőt teszünk. Mert míg a zsidóság valóban csekély szerepet játszott a Kende–Hajdu–Gi-

mes család életében, a zsidónak minősülés annál nagyobbat. Kende Péter sokszor kifejtette, életútinterjúja végén is elmondja, hogy nagyon nem szereti a kollektív identitás fogalmát, és visszautasítja az ahhoz kötődő önmeghatározást. Rainer M. János idézi is az ő provokatív 2014-

es nyilatkozatát a *Szombatból*: „személy szerint én se jó magyar, se jó zsidó nem tudok lenni (de nem is akarok)” (9. o.), ami egyszerűen azt jelenti, hogy nem kíván semmilyen kollektív elváráshoz igazodni, ami a magyar vagy a zsidó identitáshoz kötődik. Rainer emlékeztet Kende azon álláspontjára, hogy „az akár deklarált önazonosítás vajmi keveset ér, ha a diszkurzív közeg ettől függetlenül látja el a beszélőt címkékkel” (8. o.). Ezzel menne szembe Kende „bátran (és derűsen)... a korrekt szabadelvűség meggyőződésével” (8. o.).

Ezen írás szerzője is azt a szabadelvű meggyőződést tartja korrektnek, tehát helyesnek, amellyel a fenti állítás szembemegy. Abban a tekintetben ugyanis, hogy ki tartható és nevezhető zsidónak vagy bárminek, csak az önazonosítás lehet mérvadó, és az akkor sem érhet „vajmi keveset”, ha a „diszkurzív közeg” ebben a tekintetben jellemzően inkorrekt.

Az viszont a zsidó származású nem zsidók és a róluk hangsúlyozottan nem zsidóként beszélők részéről in-

korrekt, ha tagadják azt a sokszor döntő hatást, amelyet az életükre gyakorolt a zsidó eredet, a zsidónak látszódás és tartatás. Főleg nem jogosult tagadni bárki jogát ennek a hatásnak a vizsgálatára és tételezésére. (A korrektség követelménye persze csak azokra a korokra és helyzetekre igaz, amelyben ez a korrektség nem jár súlyos veszéllyel.)

A legkézenfekvőbb példával élve: nem korrekt azt mondani, hogy „az 1919-es diktatúra vezetői túlnyomórészt zsidók voltak, ami nem lehet véletlen”, de korrekt azt mondani, „hogy az 1919-es diktatúra vezetői túlnyomórészt zsidó családból származó, zsidónak látszó és a társadalmi környezet által zsidónak tartott emberek voltak, és ez aligha véletlen”. Erről beszélni, ennek okait kutatni és latolgatni önmagában nagyon is helyénvaló és fontos is.

Nyilván az sem véletlen, hogy a 20. század elejének ateistái közül a legtöbben, miként a Kende–Hajdu–Gimes család, az izraelita hitből léptek ki.

Kende a sokadik tanú arra, hogy a zsidóként érintett városi polgárok körében már a német megszállás előtt elterjedtek a hírek arról, hogy a deportált zsidókat módszeresen elpusztítják. Nem lehet tévedésnek tekinteni azt a lassan hivatalossá váló ordas hazugságot, hogy Magyarország kormányzója nem tudott róla, hogy országvezetőként hazája történelmének legnagyobb tömeggyilkosságában részes és bűnös.

A Kende család papírhamisítással foglalatzkodott a vézskorszakban, Péter maga is hamis papírokkal úszta meg a munkaszolgálatot. Fegyvert kétségtelenül fogott: szőnyegbe tekert fegyvereket szállított a város

egyik végéből a másikba az ellenlátsnak. Október 15. után, amikor az apának járó kormányzói mentesség már nem számított, a család illegálításba vonult, és számos „keresztény” lakásban laktak egy-két napig, amíg bejöttek az oroszok, akiket magától értetődően felszabadítóként vártak. Mentegették a megszálló felszabadítók tetteit, amelyekkel kapcsolatban később a felszabadított ifjú elmondta, hogy „az oroszok azt a jogot sem hagyták meg, hogy a legyőzöttek a sorsuk fölött siránkozzanak. Arra kényszerítették a legyőzötteket, hogy hozsannát énekeljenek a győzőnek, és magukról is úgy beszéljenek, mint akiket ritka szerencse ért, mert fölszabadították őket. Ez a szovjet világ legvisszásabb alaphazugsága, amiből minden további hazugság is levezethető” (60. o.).

Nem emlékszem rá, hogy lett volna más, aki olyan szemléletesen mesélte el a legradikálisabb és legpotensebb társadalomátalakító erőhöz, a kommunistákhoz hajtó 1945-ös élményt, mint Kende Péter: „Ha a revolúció szónak van értelme, akkor ebben az értelemben van. Teljes, száznyolcvan fokos fordulat állt be a világ menetében. Az ember érezte, hogy itt valami teljesen új dolog kezdődik [...]. Természetes dolog, hogy az emberben fölébred valamilyen tettvágy. [...] Ennek a mozgatórugói részben biológiaiak egy fiatalember részéről, pláne amikor olyan élményeken ment át, amilyenekről itt szó volt [...] Aztán van egy olyan oka is, ami a szív titkaihoz tartozik. Nyilvánvalóan egy fiatalember érvényesülni akar. Megmutatni magát, érvényesíteni a képességeit. És valahogy evidens volt, hogy ezt most azonnal kell elkezdni. [...] predesz-

tinálva voltam arra, hogy végül is a kommunista párthoz csapódjak [...] akinek szeme volt, az látta, hogy itt labdába igazán csak a kommunisták rúgnak. [...] a világ akkor újramezdődött, teljes redisztribúcióval... Előbb volt a zsidó vagyonoknak az elkobzása... azután meg a háborús károk, amelyek mindenkit egyenlővé tettek a nincstelenségben. Az oroszok bejövetele is mindenkit egyenlővé tett a megszálltság értelmében. Ennél nagyobb redisztribúció nincs a világon. Úgy tűnt, hogy mindenki egyenlő pozícióból, vagyis nulláról kezd. Ilyenkor az ember nem szokta magát, pláne hogyha fiatalember, polgárnak tekinteni” (66–67. o.).

A két világháború vége között volt egy hatalmas különbség. A győztesek 1918–1919-ben nem az ország területét velük szemben megvédeni próbáló, ellenük, illetve szövetségeseik ellen harcoló új Magyarországot akarók, hanem (végül is) az általuk már legyőzött régi Magyarország képviselői mögé álltak. 1945-ben ez fordítva volt. Akkor nem a győztesek által veszélyeztetett, hanem az általuk teremtett tér nyílt meg az új világot építeni akarók előtt, s a régi végleges megsemmisülését a megszálló győztesek garantálták.

Nemcsak a társadalom mélyebb rétegeiből föltört mobilizációs hullámmal érkező '45-ös fiatalok, nékoszosok, hanem a korukhoz képest igen művelt, olvasott polgár fiúk is elméleti tudás, ideológiai tudatosság nélkül érkeztek meg ebbe a világfordító csapatba. Nem elvi, hanem gyakorlati alapon lettek kommunisták vagy affélék. Kornai János is ezt írja az önéletrajzában (*A gondolat erejével*), és Kende is ezt meséli: „A kommunista ideológiához még na-

gyon kevés viszonyom volt ebben az időben, mert ugyan volt valami egész csekély marxista olvasottságom... de ideológiai kapcsolatom a marxizmussal még nem volt. Ami kapcsolatom volt az igazi kommunista szerzőkkel, mint Lenin és Sztálin, az inkább viszatartó volt” (70. o.).

A kommunista vezetők gyakorlatiassága, céltudatossága, hatékonysága fegyverezte le Kendét (is), aki úgy látja, hogy a természetéből fakadó türelmetlenség, állandó belső nyugtalanság, „izgágaság” vezette őt abban, hogy belevesse magát a kor által kínált cselekvési lehetőségekbe. „Úgy érzem, hogy én a legtöbb dolgot életemben meglehetősen felkészületlenül csináltam” (69. o.).

Kendénél fiatalabb káder nem létezhetett. Tizennyolc évesen kezdte a Madiszban, még nem volt húszéves, amikor már a Donáth-perről tudósította a *Szabad Népet*, húszegynéhány évesen az állampárt központi napilapjának külpolitikai rovatát vezette, és ő írta a külpolitikai tárgyú vezércikkek többségét.

Kendét a Donáth-per megrázta. „...első ízben kerültem szembe az a ténynel, hogy politikai ellenfeleimnek is lehet egy nagyon nagy emberi igazsága.” A tudósításaiban ennek persze nyoma nem volt, nem lehetett, erről csak a legbizalmasabb barátaival beszélgethetett. Donáth György személyében olyasvalaki volt elementáris hatással Kendére, akinek nézeteivel élesen szemben állt. Ha Kende akkor nem is olvasott Donáthtól semmit, arról a tárgyaláson elhangzottak és a sajtóban megjelentek alapján mindenképpen tudnia kellett, hogy Donáth rasszista, antiszemita és klerikalista álláspontot képviselt a háború előtti és

alatti írásaiban. Nem is szándékozik Donáth nézeteit és tetteit rehabilitálni, csupán „azt akarom jelezni, hogy ezen a peren ő úgy viselkedett, ahogy az én fogalmaim szerint egy bátor és jellemes embernek viselkednie kell” (95–96. o.).

A bíróság előtt álló „siralmas”, „szerencsétlen” Mindszenty József hercegprímás éppen ellentétes benyomást tett Kendére: „Ez a megjegyzés nagyon rosszul hangzik valakinek a szájából, aki akkor a kínzók és börtönőrök oldalán állt, ami is az én esetem. Mindamellett magánemberként fönntartom azt a nézetemet, hogy Mindszenty végül is elég siralmasan viselkedett ahhoz képest, hogy ő egy dörgedelmes mártír is lehetett volna” (114. o.).

Miközben a politikai tartalom és az emberi jellem megítélése ily módon szétválik, maguknak a pereknek a jogi megítélése a politikai tartalomtól, illetve funkciótól nem vált el, sőt. A többi 1949 előtti koncepció perre is vonatkoztatva mondja Kende: „Én nyilvánvalóan ezeknek a dolgoknak a híve, ráadásul kritikátlan híve voltam, ennél fogva nem nagyon törtem a fejem azon, hogy ezek a dolgok jogilag megállják-e a helyüket... olyan jó ügyet képvisel a pártunk, hogy teljesen kizárt, hogy az, amit mond, ne legyen igaz” (115. o.).

A két per között a fiatal, szépményű kádert hat hónapos pártiskolára küldték, mely egyszerre törte meg és erősítette meg a résztvevők önértékét. Megtörte, amennyiben a spontaneitást, egyéni megközelítést, önálló viszonyulást igyekeztek ott kiirtani a káderekből, és a pártvonal aláztatos szolgálatára nevelték őket, másrészt megerősítették az önbizalmukat, az önértékelésüket

azzal, hogy olyan ideológiai kompetenciával ruházták fel őket, amellyel felkentként a különleges emberek körében érezhették magukat. Kende esetében ez kiváltképp így volt, mert valamiképp megszüntetve megőrizte az egyéniségét felkent pártelődóként is, „a pártiskolai mozsárban való összetöretésem ellenére szerettem az egyéni gondolatimat előadni minden témával kapcsolatban” (109. o.), s ezáltal nagyon népszerű előadó lett.

A Titóval való szakítást és a Rajk-pert már nem lehetett úgy elfogadni, mint a korábbi koncepciók pereket, mert ezek a tegnapi hősöket érintették. Annak, hogy egy szocialista szövetségesből pillanatok alatt a legádázabb fasiszta ellenség lett, s a párt egyik legnépszerűbb vezetőjéből az ő szintén fasiszta cinkosa – ehhez már azt kellett elhinni, ami a minapi hinnivalóval a legélesebb ellentétben állt. A Rajk-per Kendének éppen a Donáth- és a Mindszenty-per élményei alapján okozott különös gondot, mert a bíróság előtt az ellenség beszélhet sokféleképp, úgy is, mint Donáth, úgy is, mint Mindszenty, de úgy nem, mintha egy pártszemináriumon mondaná föl az ellenségei igazságát. „Nagyon jellemző, hogy ezt a kételyemet akkor már csak egyetlen embernek merem megvallani, aki is Gimes Miklós volt... aztán arra a következtetésre jutottunk, hogy erről többet nem tudunk, ezt jobb egyelőre elfogadni, itt az ember nem lehet okos. Ez volt... régi öntudatom utolsó fellobbanása...” (118. o.). Ezután 1953-ig egyetlen ember sem volt, akivel bármilyen kételyt meg lehetett volna osztani. Az addigi és azutáni legbizalmasabb barátokkal sem.

A következő lépés az volt, hogy a Rajk-per után immáron mindenféle kommuniké, magyarázat nélkül tűntek el az addigi magas állású káderek, akikre föl kellett nézni. Nem is lehetett tudni, hogy mi az, amit velük kapcsolatban el kellene hinni. „Irracionális azonosulást követeltek, amit én elfogadtam... elfogadom a Credo, quia absurdumot. Hiszem, mert képtelenség. Ez nagyon logikus mondás. Hinni csak abban lehet, ami abszurdum, ami képtelenség. Ami nem abszurdum... azt az ember tudja, érti” (119. o.).

De a hit mégsem abszolút. Még „1952-ben sem volt így... az azonosulás soha nem ment odáig, hogy kisebb-nagyobb kérdésekben ne lettek volna kételyeim” (113. o.). „A családtól örökölt szellemi függetlenségtől való eltávolodás” soha nem lehetett annyira teljes, hogy „minden kritikái szellemet kiirtottak” volna az örökösből.

Hogy mi zajlott le azokban a halálос félelemben és kétségbeesett, görcsös hitben élő emberekben, akik kívülről a kétely nyomát sem mutatták, és mint Kende, azokon sem mertek segíteni, akiken szerettek volna, érdektelennek tűnhet a társadalom szempontjából, ha csak az akkori jelenre tekintünk. De mindabból, ami akkor láthatatlanul lejátszódott Kendében és sokakban, később a közéleti pályát és az életművet formáló tényező lett! Hatóerővé vált.

Ezeket a sötét éveket, Kende is, mint oly sokan, a munkájába és a munka által meghatározott körbe bezárva, kitekintés nélkül élte le. A túlélés feltétele a beszűkülés, a begubózás volt. Ebből a szempontból kifejezetten előnyös lehetett az a nagy munkateher, amely szinte semmire nem hagyott időt és erőt.

Úgy tűnik, nehezebb volt kommunistaként szolgálni a kommunistákat, mint nem kommunistaként. A nem kommunisták egyrészt passzívan is szolgálhattak, másrészt nem voltak megátkozva azzal, hogy hinniük is kell abban, amit szolgálnak. Kende Zsigmondnak például sokkal könnyebb volt, mint a fiának. 1919-ben is haragudott a kommunistákra, amiért a puccsukkal megszakították az ő polgári radikális köztársaságkísérletüket, de ezzel együtt is pozícióban maradt és szolgált a kommün idején, miként felesége, sógora, sógornője és a régi rend számos nem kommunista ellenfele. 1945 után, miközben kétségbe ejtette, hogy a fia kommunista lett, és emiatt meg is romlott a viszonyuk, mindent elkövetett, hogy az ő kis pártját, a Magyar Radikális Pártot beimádkozza a kormányzó koalícióba. Akkor is megmaradt országgyűlési képviselőnek, fővárosi tanácsstagnak, amikor már le kellett mondania arról, hogy bármilyen hatást gyakoroljon az események menetére, és csak kijáró emberként tehetett valamit másokért. A fia még az emigrációban is rá való tekintettel írt kezdetben álneven, hogy a pártot még a forradalom leverése után is társutasként követő apjának ebben a követésben ne okozzon gondot.

A polgári radikálisok „társutazási” készségében is benne van a felvilágosodás kettős örökségéből következő ambivalencia.

Ez az interjúkötet abban is nagy segítség, hogy megértsük: 1953 sokkal fontosabb fordulópont a magyarországi szocializmus történetében, mint ahogy azt vélni szokták. Nem annyi történt, hogy a pártállami diktatúrának egy kissé lazább változatát

rendelték el Moszkvából, amelynek azután hamarosan véget is vetettek. 1953 lényege az, hogy megszűnt az abszolút és irracionális hit kényszere és lehetősége. Kiderült, hogy a párt tévedhet, téves utakon járhat, hogy gyarló emberek és nem istenszerű lények vezetik. Az abszurdról, a lehetetlenről kiderült, hogy tényleg abszurd, tényleg lehetetlen, a kommunista elitéltek tényleg nem fasiszták. Sztálin gyógyítói tényleg nem Sztálin gyilkosai. És így tovább. Visszavonhatatlanul vitathatóvá vált minden. Az is, aminek a vitatását továbbra sem engedték meg. Mert a meg nem engedés változhat. A meg nem engedők megbukhatnak. A tiltott kritika is érvényessé válhat. A párt nem mindentudó és nem mindenható.

„Nincs teljes hatalma fölöttem annak a személytelen lénynek, amelyet úgy neveztem, hogy párt. Ebben az értelemben volt ez egy hihetetlen fölszabadulás” (142. o.).

Az unokatestvérek, Gimes Miklós és Kende Péter újra bizalmas beszélgetésekbe merülnek. Az agyak belsejébe rekesztett, láthatatlan kételyek láthatóvá váltak, beszélgetések során egymásra találtak, egymást erősítették és szaporították. A beszűkült látókörök kinyíltak. A legdogmatikusabb párthívőnek is szembesülnie kellett azzal, hogy van a vakhitnek alternatívája, és a vakhit tartalma nem egyértelmű. Az eretnekek érveit nem intézi el a máglya, azokkal szembe kell nézni.

Az önálló, kritikus gondolkodásnak a szülői nemzedéktől örökölt hajlama ismét érvényesült.

Elszabadult a kritikai szellem, és éppen ott tetőzött, ahol Kende Péter (akkor éppen párttitkárként) dolgozott, a *Szabad Nép* szerkesztőségé-

ben, a híres háromnapos párttaggyűlésen, melynek jegyzőkönyvét kiszivárogtatták, s amely után másokkal együtt Kende Pétert is kirúgták a szerkesztőségből, és a szegedi *Délmagyarországhoz* számúzták.

Ettől kezdve itthon és az emigrációban egészen a rendszerváltásig az volt a kérdés, lehet-e szocializmus a diktatúra után.

Kende Péter válaszai zavarba ejtően sokfélék. Vegyük ezeket sorra.

1954 tavaszán még a *Szabad Nép* tudósítójaként kiküldik őt a négyhatalmi találkozóra Berlinbe. Először jár Nyugaton. „Ez az út rám iszonyú nagy hatást tett” (153. o.). (Gimes Miklóst is ilyen megrendítő hatás érte ugyanebben az évben Párizsban és Genfben.) „Láttam, hogy mi van Nyugat-Berlinben. Összehasonlítottam Kelet-Berlinnel, úgy a külső materiális viszonyokat, mint azt, hogy miként írnak és beszélnek Nyugaton, illetve Keleten, és ebből azt a következtetést vontam le, hogy ez egy katasztrófa.” A nyugati világ szellemi értelemben is sokkal színesebbnek, sokrétűbbnek, érdekesebbnek mutatkozott.

Kende azonban ebből nem arra következtet, hogy a kapitalizmus jobb, mint a szocializmus. Éppen hogy ekkor érzi magát legjobban kommunistaként. Azzal küldték ki, hogy ott szabadon beszéljen, ismerkedjen, képviselje az új szakasz politikáját. „Még soha ilyen jó nem volt az én kommunista lelkiismeretem... Bár tudtam, hogy teli van ez a kommunista párt mindenféle korlátolt fajankóval, de úgy képzeltem, hogy az igazi kommunizmust én képviselem” (154. o.).

A berlini út „teljesen átalakította a világnézetemet... ettől kezdve kifejezetten reformkommunistává váltam” (uo.).

Kende Péter ekkor írja meg azt a maga korábban igen bátor és radikális memorandumát, amelyben valamiféle polgári demokratikus (talán azt is mondhatjuk, hogy republikánus) szocializmust vázol fel.

A legjobb kommunista lelkiismerettel abszolválta berlini út után pár hónappal, 1955 januárjától különböző olvasmányélmények és a *Szabad Nép*-lázas katarzisa, Nagy Imre akkor már sejtethető bukása után Kende nem érzi magát többé kommunistának. De szocialistának igen! 1956 őszén is (173–174. o.). Néhány lappal korábban viszont azt olvassuk, hogy 1956-ban, amikor a Külkereskedelmi Minisztériumban dolgozott, megismerkedett „néhány másfajta emberrel, akikkel beszéltünk a gazdaságról, és akikkel egyetértettünk abban, hogy itt kapitalizmus kell. Másképp nem lehet egy működő gazdaságot kiépíteni” (169. o.).

1954-től kezdve 1956-ig Kende rendszeresen összeül beszélgetni a gazdaság dolgairól két kiemelkedő közgazdással, Kornai Jánossal és Péter (Pikler) Györggyel, a KSH elnökével. Ezeknek a beszélgetéseknek az eredményeként születik meg Kende nagy tanulmánya a marxista gazdaságtan kritikájáról és Kornai arra reagáló dolgozata. Ez a tanulmány lesz Kende első emigrációban megjelent könyvének, egyben doktori disszertációjának az alapja (*Logique de l'économie centralisée*).

Kende Berlinből a többi közt egy Raymond Aron-könyvet hoz magával. A forradalom után Aron rajongójaként érkezik Párizsba, kapcsolatot keres vele, a tanítványa lesz, két évtizeden át szoros szellemi kapcsolatban marad vele. Azért keresi ép-

pen őt, mert ő műveli a marxizmus legmagasabb színvonalú kritikáját a francia szellemi életben.

Amikor Kende Párizsba érkezik, még friss szenzáció volt Aron 1955-ben megjelent legnevezetesebb műve, *Az értelmiség ópiuma*, amelyről Kende is említést tesz. Ez az ópium a marxizmus, melynek hatása alatt a háború utáni francia értelmiség jelentős része belemerült a kapitalizmus kritikájába, amelyet a mérsékelt liberális Aron meglehetősen veszélyesnek ítélt. A még mindig szocialista Kende tehát Párizsban egy olyan nyitott antiszocialista filozófushoz szegődött, akinek sokféle világnézetű baloldali és jobboldali tanítványai voltak.

A brüsszeli Nagy Imre Intézetnek, ahol Kende több évig dolgozott, 1960 körül szervezett konferenciáin az a gondolat alakult ki, „hogy a politikai irányzat, amit mi képviselni akarunk, az a pluralista szocializmus”. Ez a megjelölés Kende kezdeményezésére az intézet folyóiratára is rákerült.

A Nagy Imre Intézet körüli társaság „a szocializmus revíziójának problémái iránt érdeklődött. [...] A Nagy Imre Intézet célja az volt, hogy az 1956-os forradalmi modell világevényességét bizonyítsa. Ez az én szememben egy meglehetősen gyermeteg és reménytelen célkitűzés volt” (246–247. o.).

Kende tehát erőteljesen képviselte azt a célt, hogy a pluralista, demokratikus, reformált szocializmus kérdéseit tartsa életben az intézet, de reménytelennek látta, hogy a nagyvilágban komolyan vegyék a reformált, demokratikus szocializmus célját kitűző magyar forradalmi modell alkalmazásának lehetőségét.

A Nagy Imre Intézet 1964-ben megszűnt. Kende a hetvenes évek derekaiig gazdaságkutatással foglalkozott a francia kapitalizmus környezetében. Ekkor azonban visszatér Kelet-Európa-hoz, a szovjetológiához; megrendezi a nagy '56-os konferenciát a forradalom huszadik évfordulóján, 1978-tól pedig kiadja a *Magyar Füzeteket*. Közös fórumot teremt az emigráció és a magyarországi ellenzék számára, amelynek szavát közvetíti a nagyvilágnak.

Az interjúkötetből nem derül ki világosan, hogy a szocializmus perspektívája mikor enyészik el teljesen Kende Péter jövőképében, de az kétségtelen, hogy az elsők között tartotta aktuálisnak a hetvenes évek második felében, hogy arról beszéljen, gondolkodjon és értekezzen, mi jöhet a kommunista pártállam után. Ekkori önmagáról már úgy beszél, mint aki a szociálliberalizmust képviseli a magyar emigrációban, vagyis egy olyan balközép irányzatot, amely egy váltópárt formájában kormányzó erőként beleilleszkedik a létező liberális és demokratikus kapitalizmus rendjébe. Ezen az alapon tekinti magát az SZDSZ szellemi elődjének, ezen az alapon érzi bántónak, hogy az SZDSZ vezetői nem így néztek rá, nem ekként kezelték és értékelték őt.

Hullámos utat látunk itt, mely elvezetett a teljesen új világ, a 180 fokkal megforgatott világ ambíciójától, a domináns világrendbe való beilleszkedés szerénynek tűnő, de mostanság éppen nagyon is vakmerő célkitűzéséig. Egy liberális számára ez pozitív változás.

De térjünk vissza oda, hogy aki ezt az életutat bejárta, „elsősorban [!] a felvilágosodás hívének és védelmezőjének” tartja magát.

Kezdte a pályáját a felvilágosodás diktatórikus örökségének hívéként a régi, tragikusan értelmetlen világ helyébe minden társadalmi ellenálláson minden eszközzel áttörve új és értelmes világot állító csapat tagjaként; az új világ új értelmének kivételezett birtokosaként. Nagyon rövid idő alatt eljutott odáig, hogy az értelmet kikapcsolva abban kellett vakon hinnie, amit bekapcsolt értelemmel csak irracionálisnak és abszurdnak találhatott.

Folytatódott ez a pálya több évtizednyi bizonytalansággal abban a tekintetben, hogy a felvilágosult értelem a demokratikus szocializmus mellett szól-e, s ha igen, miként lehet azt a felvilágosodás diktatúrák örökségétől elszakadva felépíteni. Ebből a bizonytalanságból nem lett semmilyen bizonyosság.

A republikánus meggyőződéshez érkezett el az életút, amely a felvilágosodás diktatúrák örökségétől már teljesen elszakadt. De hová érkezett? Megérkezett-e oda, hogy az embereket szinte csak fel kell szabadítani, hiszen a szabad embereket, illetve azok összességét valamiképp az értelem vezérli, ezért a szabad emberek világa az értelem világa lesz? Nyilván nem érkezett meg ide, hiszen Kende nem hisz abban, hogy a szabad emberek az intézmények, a civil szféra és a magántevékenység révén összességében, tendenciaszerűen és alapvetően értelmes világot tartanak fenn, hanem valamilyen formában és mértékben megtartja azt a ketősséget, amely a felvilágosodás diktatúrák vonalára jellemző. Itt is van felvilágosult kormányzat, amelynek határozott elképzelései vannak a közjóról, közérdekről, és van a diffúz, inert társadalom, amelyet el kell

vezetni az értelem, vagyis az állam-vezetés által meghatározott közjogi. Kétségtől törékeny helyzethez, a köztársaság törékeny állapotához vezet, hogy ennek a vezetésnek a demokrácia normái és az emberi jogok tiszteletben tartásával kell megtör-

ténnie. Nyitva marad a kérdés, miként és mennyire lehetséges ez.

Erre én azt válaszolnám, hogy nehezen és kevésbé. De a sok kevés idővel, sok idővel már nem lesz olyan kevés. Tartok tőle, hogy ez a válasz nem tűnik eléggé felvilágosultnak.

Radics Viktória

A családi ezüst

220

Az ismeretlen szerzői név Nádas Magdát rejti, akinek az asszonyneve az Aranyossi. A híres író nagynénje ő, Nádas László nővére, öccse öngyilkossága után a kamasz Péter gyámja. Évekig egy fedél alatt éltek az „úri házban”, erről a *Párhuzamos történetek*ben sokat olvashatunk – a vizsályos együttlakás és a rokonokkal meg a roncsoltan álságos polgári életformával, a „családi kóddal” való szakítás a nagyregény egyik vezértémája. Nádas Magda és a regénybeli Erna asszony alakja fedi egymást, mégis csillagtávolságban vannak, mert Lippay Lehr, szül. Demény Erna a fiktív világ lakója, az írói képzeletben ezernyi különböző valóság-szemcséből összegyúrva, de ha van egy személynek „essenciája”, akkor az emlékezetes regényalakban föllelhető Aranyossi Magda megigéző lényének párlata, noha turbánjai a német Isolde fejére kerültek.

Hangsúlyos azonban, hogy két különböző szinten járunk, és csak metafizikai kapcsolatokat teremthetünk az élő és a képzeletbeli alak között. Hogy s mint megy végbe a transzponálás az író elméjében és lelkében,

az idegrendszer labirintikus vezetékien haladva s a szívet is útba ejtve, azt nem tudhatjuk meg soha – ez nemcsak Nádas Péter, hanem a művészi alkotófolyamat, az imaginációs munka, az írás titka.

Érdekes-e, és ha igen, mért érdekes számunkra, akik Nádas olvasni szeretjük, Aranyossi Magda (1896–1977) emlékirata, mely eredetileg (hamisítva) 1978-ban jelent meg a Kossuth Könyvkiadó Nők a történelemben című sorozatában, R. Török Piroska szerkesztésében, *Rendszertelen önéletrajz* cím alatt? A kézirat átesett Szabó Ágnes évekig elhúzó elvtársnői lektorálásán, ami cenzúrázást, a Párt ízlése szerinti átfazonírozást is jelentett – ezért hamis az eredeti, bár még ekkor sem tekinthették eléggé pártszerűnek, így kerülhetett a címbe a „rendszeretlen” jelző. A „rendszeres” önéletrajz bizonyára az adminisztrált, számárveztővel készült, tehát a még ennél is hamisabb önéletrajzot jelentette.

Ámde most a Jelenkornál nagyszerű szerkesztői intervenciókon esett át ez a *Rendszertelen önéletrajz*. A cím is megváltozott, a hamis eredeti

első fejezetének címe került a borítóra: *Én régi, elsüllyedt világom*, ami kicsit ásatagon hangzik, viszont az értelme az előző kiadás óta kiterjedt, hiszen a nagypolgári milió után az elvtársi, mozgalmi, valamint a párt-diktatúrás birodalom is „rég, elsüllyedt világgá” változott át – ahogy mondani szokták, eltűnt a történelem süllyesztőjében. A cím úgy hangzik, mint egy sóhaj. Aranyossi Magda minden tőle telhetőt megtett, hogy a gazdag nagypolgári közeg ott végezze, az illegális és az uralomra jutott kommunizmus pedig ővele együtt süllyedt el.

Nem filozofálhatnánk azonban ezekről a süllyedő és rengő rétegekről, a történelem geológiájáról, ha Nagy Boglárka, a Jelenkor Kiadó szerkesztője nem végzett volna ilyen kitűnő munkát. A szerkesztői munka ezúttal nem passzív volt, hanem kezdeményező, rendbontó, nagy ötleteket realizáló intervenció. A szerkesztő jelölte a hamis eredeti kiadásból kimaradt, kicenzúrázott vagy stilisztikai okoknál fogva kisserkesztett szavakat, mondatokat, bekezdéseket, sűrű lábjegyzetekben tisztázta, hogy ki kicsoda és mi micsoda, névmutatót készített, közölt egy válogatást Aranyossiné levelezéséből, és az utószóban azonosította a levelezőpartnereket, a függelékben a szerzőnek *A pince* című, jól formált emlékezés-tanúságtételét is közzétette (ez egy múzeumi évkönyvben jelent meg először fél évszázada), megcsinálta és megrajzoltatta a Mezei-Neumayer/Nádas famíliák családfáját, ami szintén elég nagy munka lehetett. („A családfa adatai a Budapesti Zsidó Hitközség hivatalából, a Magyar Nemzeti Levéltárból, a Nemzeti Örökség

Intézete Salgótarjáni úti zsidó temetőjéből, a Kozma utcai izraelita temetőből, a Farkasréti izraelita temetőből, Kiss József családfakutató gyűjteményéből, a Nádas Péter és Nádas Pál tulajdonában lévő dokumentumokból, valamint a korabeli sajtóból származnak.”) Megírta Aranyossi Magda rövid, tárgyilagos kiséletrajzát, és elkészített egy válogatást Nádasék családi fotóalbumából, képaláírásokkal ellátva, minden fényképhez kiszemezve egy-egy magyarító idézetet a *Világító részletek*ből. És ami a legmerészebb húzás, a kiadó Nádas Péterrel széljegyzeteket íratott a nagynénje szövegéhez, amelyek közül némelyik kisesszének is beillik. Nincs sok széljegyzet (hiszen Nádas már megírta a történetek saját változatát), de a meglévők fontosak.

A borítón egy antik családi fénykép látható Mezei Klárával, Nádas Magda anyjával és öt gyerekekkel; hiányzik Erzsébet, Miklós és László, akik még meg sem születtek. Az így feldúsított könyv szép és gazdag, sokat forgatható, teli van adatokkal, egészen más karakterű, mint a Kosuth Kiadóé volt, mely nyomtalanul elsüllyedt a párttörténeti kiadványok szürke tömegében.

Tegyük fel azonban a kérdést, hogy mi szükség van erre az alaposan megmunkált, drága új kiadásra, kihajtható lapon a családfára, a fényképekre, az adatokra? Azért kell, mert a *Világító részletek*nek, Nádas Péter kétkötetes memoárjának egyik forrásmunkája? Az író nagyjából elbeszéli ennek az önéletírásnak a tartalmát, több itt közölt levelet szó szerint idéz, némelyik fényképet is leírja a könyvében, és sokat mesél a nagynénjéről meg a nála is szerep-

lő emberekről. Gyakran hivatkozik a nagynénje önéletrajzára, annak kéziratot (most nyomtatott formában rekonstruált), a csonkítva publikált, az *oral history* formájában létező és az élősóban előadott változatára. Melyik az „eredeti”? Melyik a hiteles? Nádas Péter kamaszkorában, amikor a nagynénje már az emlékiratán dolgozott, sokat faggatta őt, és ezeknek az éjszakai beszélgetéseknek a töredékes leírásai és nyomai bekerültek a saját emlékiratába. 1970-ben a Párttörténeti Intézet munkatársai nyolc ülésben életútinterjút készítettek a kolléganőjünkkel, aki ennek az intézetnek a nyugdíjba vonult munkatársa volt, Nádas ezt a forrást is átolvasta. A *Világló*ban nem rejti véka alá, sőt hangsúlyozza, hogy a nagynénjét olykor erőszakosan vitatkozva kellett faggatnia, mert – mint egyébiránt valamennyien – hajlamos volt retusálni, kozmetikázni, hajlítgatni az élettörténetét, füllenteni és hazudni és elhallgatni; megkockáztatom, hogy a Lenin körüti éjszakákon és hajnalokon folytatott, gyakran éles, ironikus hangú vita és diszkusszió, az idősező asszony és az írónak készülő fiú kiáltásokkal, veszekedésekkel, ajtócsapkodással, néha zokogásokkal fölszaggatott, sokatmondó csendekkel ékes beszélgetése a „hiteles verzió”. Ez a változat nincs meg. Élete hetedik évtizedében a *Világló* részletekben, az íróasztaltól búcsúzva a „fiú” valamelyest rekonstruálja, és ebből következtethetünk arra, hogy az akkor milyen drámai processzus lehetett – tényleg maga a rendszertelenség. Aranyossi Magda önéletírása jó fél évszázad múlva az unokaöcs memoárírásában éled majd föl, talál rá legizgalmasabb formájára és nyeri

el a hitelesség pecsétjét, ami nem áll másból, mint abból, hogy az utód rámutat a hibákra, pontatlanságokra és hamisításokra, vagyis kivesézi a szövegeket meg a történeteket, s közben magyarázza, méltányolja és kritizálja a nagynénje elbeszéléseit, közelebb kerül a valósághoz.

Aranyossiné szövegének hamisítatlan kiadása tehát azért is fontos tett, mert a megközelíthetetlen valóság/igazság megközelítésének *egyik*, nem tiszta vizű forrása; mert az utód, aki őt személyesen nagyon jól ismerte, aki alaposan kiképezte magát ebben a történelmi tárgyban, és aki nem más, mint a mi híres írónk, időt szakított arra, hogy némely érzékeny helyeken, kényes pontokon beleszóljon a nagynénje szövegébe, és megajándékozott bennünket értékes margináliáival; mert a fényképek és az egyéb dokumentumok, a lábjegyzetekben közölt tények orientálhatják és pontosíthatják kutatásunkat.

No de hát mit kutatunk? A *Világló* részletek forrásvidékét, dokumentaritását, eredetét, magának az irodalmi műnek a karakterét? Vagy Nádas Péter biográfiáját? Aranyossi Magda életét és műveit? Olyan fontos személyiség lett volna ő? Nem, sem mint író, sem mint politikus nem tartozik a „jelentékenyek” elitjébe, ámbár a magyar feministák közt ott van az élen, az úttörők között (egy francia és egy magyar nyelvű nőlapot is szerkesztett). A magyar történelmet vizsgáljuk? A magyar történelem feledésbe merült szegmenseit, személyeit, konfigurációit, folyamatait? Egy „kis elbeszélést” a milliók közül, a „nagy elbeszélést” dekonstruálandó?

Nem tudnám hierarchikusan elrendezni ezeket a szempontokat.

Aranyossi Magda a *Világlo részletek* egyik főszereplője, a *Párhuzamos történetek* Ernájának egyik, de csak egyik valós előképe, azonban sem a memoár, sem a regény jobb befogadásához és megértéséhez nincs szükség erre a könyvre, hiszen ezek a műalkotások önmagukban is megállnak. Azonban mind a két műalkotás nyitott, mi több, nyitó jellegű mű, akarom mondani, szinte sarkallja az olvasót arra, hogy tovább kutakodjon, menjen utána ennek meg annak, vizsgáljon meg dolgokat. Nádas Péter bízik az intellektusban, és egész életén keresztül végzett elem munkája kisugárzik olvasójára, aki hasonlóképp nem nyugszik bele a vak halálba. Jó lenne előtte tudni valamit, ezt a vágy szintjén legalább megfogalmazhatjuk, és ha megérjük, talán el is juthatunk valamedig. Az erőszakos halál pont azért olyan borzalmas, mert brutálisan elvágja az ember ebbéli törekvését, bár a természetes halál sem sokkal kíméletesebb; a közösség szempontjából azonban az összehasonlítás, a mérlegelés, a tudásmorzsa, a tudás valamilyen formájú továbbadása – ahogy Aranyossi Magda több vonalon, szóban, írásban, cselekedettel és még visszahőkölve is tette – potenciálisan üdvös. Ez a potencialitás, hogy a történelemből, az átvilágított sorsokból, családjunk és közösségünk, lelkünk történetéből valamit netán tanulhatunk, valamire rájöhetünk, Nádasnál szerintem kezdettől fogva fontos, motiváló erejű az egész elbeszélő művészetére nézvést.

Kell-e nekünk, olvasóknak, mindent tudni a Nádas Péter nevű személy életéről? A műalkotások megértése végett nem kell, mégis megvagyunk kínálva azzal a lehetőség-

gel, hogy egy gondolkodó író ember – a *Világlo részletek* alcímében hangsúlyozott „egy elbeszélő” – életébe, sorsába betekintsünk. Még hozzá intim részleteknek is tanúi lehetünk, és ezáltal az ún. „művészi igazság”, az esztétikailag megformált valóság mellett, íme, szemügyre vehetjük más szinten és más aspektusokból is az igazságokat meg a hazugságokat, a kettőt vegyítő történeteket. Nádas megajánlotta nekünk ezt a lehetőséget, és azt is megkockáztatta, hogy lecsupaszodik a nyilvánosság előtt. Az önátvilágítása egészen kivételes tett.

Az artisztikus emlékformálás különböző jellegű szakaszai után visszaállította a köznapi, kronológiai, élettörténeti, történelmi perspektívát. Az esztétikai tárgy, mint tudjuk, leggyakrabban fütyül a kronológiára vagy a történelemre is, mindazonáltal halandóként naponta legalább tízszer tudatosítjuk magunkban, hogy hányadika van. *Amikor szerdán* – így hangzik a memoár első kötetének címe. Az örök szerdán. De már a harmadik sorban ott a „nagyapám” szó, ami behozza a tudatunkba a történelmi nézőpontot. Valamennyien a családtörténetünk kötése által fonódunk bele a történelembe. Amikor Nádas Péter a családtörténetével bajlódik és bíbelődik, akkor ezt a kötést olyan világosan, szálakra bontva ábrázolja, hogy a konkrét tartalomtól függetlenül megcsinálja azt a formát, mely bármelyikünket hozzásegítheti az önmegértéséhez, és ezzel együtt a hozzánk tartozó szűkebb és tágabb közösség történelmi kalandjának fölfogásához.

Amikor még nem volt internet, és a kisebbségben kevés magyar könyvhöz lehetett hozzájutni, gyermeki és

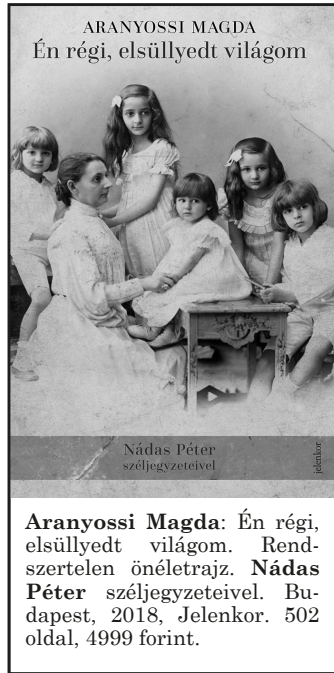
ifjonti tudásvágyból én magam is faggattam a nagyszüleimet a két világháborúról meg az azt követő időről. Amikor az ember élő szájából hall az őt megelőző korról, pláne olyan tekintélyektől, mint a nagyszülők voltak, teljesen másként reagál a történelemre, mint amikor olvas róla, hiszen olyankor testközelből, „melegen” érzékeli. Nádasnak ez a nagynéni volt az *egyik* ilyen hőforrása. Aranyossi Magda két elsüllyedt világról tudott beszámolni a gyereknek és a kamasznak: a nagyúri, felső középosztálybeli zsidó származású polgári világról meg az illegális mozgalmi világról, a szociáldemokraták és a kommunisták életéről (haláláról) és tevékenységéről Magyarországon 1919 előtt, a kommün bukása után az emigrációban, majd az ostrom alatt Budapesten. (A Tanácsköztársaság azért esik ki, mert akkor épp szült.) Az antifasiszta ellenálló és a szervezett kommunista párttag szemszögéből beszéli el a második világháborút, ahogy azt ő és az övéi tapasztalták külföldön és Magyarországon.

Nagy kérdés, hogy miként és miért lett az úri kisasszonyból kommunista. Nádas Magda számára a zsidó eredet nem sokat nyomott a latban, mert a származásuk fölött már a szülei sem őrködtek, a nagyszülei pedig az emancipáció, azaz a felvilágosodás élharcosai voltak, sem etnikai, sem vallási szokásokat nem őriztek,

a modernizálódás útját választották. Magda csak ment tovább. A magyar történelem progresszív szakaszáról, a polgári liberalizmusról sok mindent megtudhatunk az írótól meg a nagynénjétől, és így pontosabb képet formálhatunk a mai kormány-

zás (és az azt pártfogoló nép) markáns illiberalizmusáról is. Aranyossi és Nádas elbeszéléseiből (melyek inkább merőlegések, semmint párhuzamosak, mert Nádas merít az előbbiből, de ki is pukkasztja annak dogmatikai, retorikai burkát) az antifasiszmusról és a kommunizmus történetéről is sok újat megtudhatunk, és így a mai kormányzat populista antikommunizmusát is jobban fölmérhetjük. Ha a szocializmusban rengeteg prokommunista szólamot vertek volna

a fejünkbe, aztán a rendszerváltozás után az antikommunista retorikának lettünk volna kitéve, hogy manapság a dühöngő szocializmus- és kommunizmusellenesség ideológiai közhelyeit hallgathassuk, akkor itt az alkalom, hogy megpróbáljuk mérlegelni ezt a bukott világmozgalmat. Aranyossi Magda élettörténetéből azt hámozhatjuk ki, hogy az úri kisasszony mintegy belecusszant a mozgalomba, és a férje, Aranyossi Pál újságíró hatására vált nagy kommunista nővé, azonban a fivérei is megágyaztak annak, hogy ez így legyen, mivel a Nádas fiúk mind szocialisták vagy kommunisták let-

Aranyossi Magda: Én régi, elsüllyedt világom. Rendszertelen önéletrajz. Nádas Péter széljegyzeteivel. Budapest, 2018, Jelenkor. 502 oldal, 4999 forint.

tek, a Magdától tizenhárom évvel fiatalabb Nádás László is. Ezek a döntések (melyek nem okvetlenül jelentették a bolsevizmus iránti odaadást) a szociális érzékenységben és a szolidaritás erkölcsi kötelmében gyökereztek, és a Galilei Kör vonzása, szabadgondolkodó jellege, társadalomtudományi modernizmusa is nagy hatású volt.

Sokat lehetne okoskodni erről a világnézeti, életformabéli és erkölcsi fordulatról, már csak ezért is megéri elolvasni Aranyossi Magda könyvét a láb- és széljegyzetekkel együtt. Nádás Magda más dolgokat is írt, szerkesztő is volt, a szöveg tehát jól olvasható, sőt élvezhető, helyenként szemléletes, bár nem műalkotás, mint Nádás Péter memoárja, és intellektuálisan sem magasröptű. Nincs mögötte filozófiai képzettség, marxista sem. Gyakorlatias személy írta, egy emancipált nő, feleség, anya, nagymama, aki, ezt Nádás Péter írja, mintegy mellel volt kommunista, mindenekelőtt öntudatos nagyasszony volt (egy Demény Erna, fűzhetjük hozzá). Az oroszokat felszabadítóknak vette, és az önéletrajzát ezzel be is fejezi. Arról már nem számol be, hogy mi lett vele Rákosi és Kádár alatt, hogy élte meg 56-ot és a megtorlást. Mit szólt a Rajk-perhez, egyáltalán az elvtársai és barátnői meghurcoltatásához, meggyilkolásához, bebörtönzéséhez, aztán a konszolidációhoz, 68-hoz és a többi. Ezekről a dolgairól majd az unokaöcs beszél idős korában; a *Világló részletek* második kötetében körülbelül a 80. oldaltól olvasható az ide vonatkozó hosszú rész. A fiú felelősségre vonta a nagynénjét az opportunizmusa miatt. Aki a párthűsége miatt

va tudott csak valami buta választ-félét kinyögni.

Aranyossi Magda életének tehát csak az első fordulata – a kommunistává válás, a mozgalmi élet – olvasható ebben a könyvben. De hát második nem is volt; még egy váltás, magyarázza Nádás, nem fért bele az életébe, a felfogásába, ehelyett megpróbált megkapaszkodni a dogmáiban. Magda idősebb volt, mint a század, és az ötvenes években már nem futotta újrakezdésre, ez érthető. Nádás memoárjában megcsillan egy lehetőség, és eltűnődhetünk azon, hogy mi lett volna, ha Franciaországba disszidáltak volna – ahol azonban, mint ezt Danilo Kišről tudjuk, a baloldalon még a hetvenes években is a keményvonalas kommunisták nyomultak.

Nádás Péter szerette a nagynénjét. Nem is kicsit. Csökönös dogmatizmusát, élethazugságait nem bírta elviselni, nagyasszonyi modora vonzotta és ellenkezésre készítette. Személyisége, alkata és az életpályája inspirálta az írókat, a szellemiségéhez reflektáltan viszonyult, és alaposan bírálta. Mint írta, Magda mintha át akarta volna adni neki a szellemi örökséget szemlézésre, cáfolásra és továbbgondolásra. A fia esetében ez az átadás félresikerült, Nádás viszont – lám – egy egész országnak közvetíti, amit tőle tanult, és azt is megmutatja, amit radikálisan elutasított. Az emlékiratok német fordítása által, mint erről a recepció tanúskodik, még messzebbre hat a 20. századi zsidó-magyar történet.

„Magda nagynéném a legintelligensebb lények közé tartozott, akikkel hosszúra nyúlt életemben találkoztam” – írja Nádás a *Világló*

ló részletek elején (26), majd tovább folytatja az elemzést. Később (89) azt írja, hogy a nagynénje nem tudta fölmérni, hogy mikor, mivel, miért hibázta el az életét, hol s miben tévedett. Nekünk már könnyű észrevenni, hogy a feltétlen párthúség és az ideológiai indoktrináció mennyire félrevezette. A nő, aki nem tudott félni, a tisztogatások idején mégis reszketett.

Bátor asszony volt Aranyossi Magda, azért olvasom; félelmeim ellen-szeréül. Meg azért, hogy jobban értem Nádast, és mert kíváncsi vagyok a *Világló részletek* hátországára s a *Párhuzamos történetek* forrásvidékére, az írói eljárásokra és poétikákra. Közben rájövök, hogy milyen keveset tudok a magyar történelemről, azt is falsul; figyelem, hogy mennyire vagyunk ebbe belemártva.

Szerzőink könyvei

